

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 91(477.63)(09)

О. В. Троценко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМИ ГЕОГРАФІЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА В ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ РЕГІОНАЛЬНОГО РІВНЯ (НА ПРИКЛАДІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Визначено інформаційний потенціал джерельної бази розвитку території сучасної Дніпропетровської області, окреслені проблеми використання історичних джерел в історико-географічних дослідженнях регіонального рівня.

Ключові слова: географічне джерелознавство, історичне джерело, джерелознавчий аналіз, класифікація, періодизація, історико-географічні дослідження, історико-географічний аналіз.

Определен информационный потенциал источников базы развития территории современной Днепропетровской области, обозначены проблемы использования источников в историко-географических исследованиях регионального уровня.

Ключевые слова: географическое источниковедение, исторический источник, источниковедческий анализ, классификация, периодизация, историко-географические исследования, историко-географический анализ.

Information potential of source base of the modern Dnipropetrovsk region territory development is detected. The problem of sources in historical and geographical research at the regional level is identified.

Key words: geographical study of sources, historical sources, classification, periodization, historical and geographical researches, historical and geographical analysis

Аналіз стану проблеми. Дослідження історико-географічного розвитку регіону неможливе без вивчення джерельної бази та її критичного аналізу. Пріоритет дослідження джерел інформації на предмет інформативності, достовірності, доступності, характеру подання інформації, часу створення, наукової цінності належить насамперед історичним наукам, зокрема спеціальній дисципліні – джерелознавству. Але внаслідок розвитку історичних досліджень окремих галузей науки, наприклад, географії, туризмології тощо, джерелознавчі методи набувають міждисциплінарних рис. Залежно від характеру досліджуваної інформації, точки зору на історичне джерело та цілей його використання, джерелознавчі методи доповнюються окремими суто науковими прийомами та методами, що у сукупності дозволяє казати про конкретні методики (наприклад в історико-географічних дослідженнях різного масштабу неможливо обійтись без використання, а отже й джерелознавчого дослідження історичних картографічних джерел). Але на відміну від суто джерелознавчих досліджень, де вивчається історична цінність джерела як відображення відповідної епохи, науково-технічного розвитку суспільства тощо, історико-географічне дослідження передбачає порівняння джерела із сучасними картографічними творами, виявлення змін навколишнього середовища, ступінь вивченості або (та) освоєності території тощо. Таке дослідження не можливе без врахування можливих неточностей або помилок, допущених під час створення джерела внаслідок недосконалостей технологій, браку знань тощо. Отже, як бачимо, джерелознавче дослідження з історико-

© О. В. Троценко, 2010

географічних позицій доповнюється історико-географічними методами та складає основу історико-географічного аналізу).

Головною проблемою під час використання історичних джерел є їх різноманітність та «різномасштабність», що, у свою чергу потребує узгодження для як найповнішого виявлення потрібної інформації. Інформаційний потенціал джерел досить неоднорідний внаслідок того, що період дослідження охоплює понад 200 років, протягом яких відбувся розвиток науки, техніки та суспільної думки. Праці, що вивчалися, різнилися за об'єктом досліджень, інформаційною змістовністю, достовірністю, ступенем науковості, охопленням території, що обумовило необхідність оцінки їх як джерел інформації.

При дослідженні писемних джерел, виявлялися відмінності між назвами населених пунктів, природних об'єктів, локальної прив'язки того чи іншого об'єкта. У більшості випадків не можливо було взагалі визначити місце розташування окремих об'єктів (наприклад населених пунктів) через те, що автором подавалася неточна або хибна прив'язка, яка не узгоджувалася з іншими джерелами. Отже постало питання достовірності та інформативності того джерела, яке використовувалося при вивченні зниклих географічних об'єктів минулого.

Формування цілей та завдань. Метою роботи є дослідження джерельної бази розвитку регіону, розробка класифікації історичних джерел за характером подання інформації (писемні та картографічні), функціональним призначенням та часом створення відповідно до обґрунтованої періодизації розвитку географічних уявлень про територію області з середини XVI до початку XXI ст. з метою визначення їх інформативності, достовірності та можливості використання в історико-географічних дослідженнях регіонального рівня.

В основу дослідження покладені писемні джерела кінця XVII – поч. XXI ст., які зберігаються в національній бібліотеці ім. Вернадського (відділи рідкісних видань та стародруків, рукопису та зала картографії), Дніпропетровській національній бібліотеці ім. О. Гончара (відділ рідкої книги), а праці джерелознавчого характеру, опубліковані та оцифровані джерела, розміщені в мережі World Digital Library.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнення існуючих періодизацій розвитку наукової думки, здійснене на основі досліджень А. Г. Ісаченко (1972), Я. І. Жупанського (1997), Г. І. Денисика (1998), Я. Б. Олійника (2007) та інших [1–5] із врахуванням перебігу загальноісторичного процесу, дозволило виявити наступні етапи становлення географічних уявлень про територію Дніпропетровщини-Катеринославщини:

– етап описів природи та культури краю (підетапи перших описів, літописів та іноземних спостережень та середньовічний [3]) охоплює часовий період із найдавніших часів (I – II в. до н. е.) до кінця XVIII ст.;

– етап зародження комплексних наукових досліджень включає праці, написані протягом відрізка часу, нижньою межею якого є кінець XVIII ст., а верхньою – початок XX ст.;

– етап становлення комплексних досліджень (підетапи зародження і становлення наукових шкіл, новітній) охоплює часовий відрізок з 20-х років XX ст. до початку XXI ст.

Подальше дослідження згрупованих за часом створення протягом відповідного етапу історичних джерел передбачало їх класифікацію за часом створення згідно історії географічних та історичних досліджень регіону, а також загального розвитку географічної науки, а також за призначенням та галуззю наукового знання. У результаті виділені наступні групи історичних джерел:

1 – офіційні документи (збірники нормативно-правових актів, звіти, офіційні статистичні видання та довідники);

2 – наукові праці (географічні словники та лексикони, історичні та географічні описи тощо);

3 – публікації у періодичних виданнях наукового характеру;

4 – записки, щоденники, рукописи тощо;

5 – путівники, праці довідникового характеру.

Більшість досліджених праць, складених протягом першого етапу розвитку географічної науки стосовно території Придніпров'я є комплексними історико-географічними описами краю, що вміщують водночас відомості про фізико-географічні особливості території і дані про історію, культуру побут населення. Це здебільшого географічні описи мандрівників, вчених, що подорожували територією сучасної України. На перших етапах вивчення території краю досить важко визначити конкретні групи джерел, адже описи, спогади, путівні записки в той же час являли собою наукові праці, або навіть були офіційними звітами. Серед вивчених наукових праць другого під етапу треба зазначити такі, що присвячені дослідженню кількості та складу населення – 1 праця, промисловості та господарства – 3. Історичні джерела середньовічного підетапу включають різноманітні офіційні збірки документів, переважно звіти урядових осіб стосовно козаків та Запорізької Січі – всього 10 документів. Наукові праці представлені історико-географічними описами – всього 9 праць. Особливим історичним джерелом цього підетапу є подорожні записки та щоденники – 7 джерел. Усього досліджено 36 праць даного етапу.

Другий етап – зародження комплексних наукових досліджень – охоплює комплексні та галузеві вивчення території сучасної Дніпропетровської області, що проводилися наприкінці XVIII ст. та протягом XIX ст. Початок даного етапу обумовлений необхідністю вивчення українських земель, що увійшли до складу Російської імперії внаслідок закінчення Російсько-турецької війни, а також дослідження всієї території імперії для подальшого керування нею. Саме у цей період фахівцями – співробітниками Академії Наук Російської імперії була здійснена ціла низка «вчених подорожей» по невідомим ділянкам Російською імперією, в тому числі і територією Степової України та Криму. Наслідком цих подорожей стала низка «географических землек-описаний, географо-статистических, топографических и физических обозрений» характеризується спеціалізацією наукових досліджень, з'являється особливе джерело методичного характеру – підручники та навчальні посібники з курсу «Вітчизнозна-ство» («Отечественноеведение»). Всього досліджено 76 праць даного етапу.

Третій етап включає підетапи становлення географічних наукових шкіл, новітній, охоплює часовий відрізок з 20-х років XX ст. до початку XXI ст. і характеризується виокремленням в межах загальної системи географічних наук фізичної та економічної географії як самостійних галузей знань, зародженням ландшафт-знавства та фізико-географічного районування, вивченням взаємодії людини і природи, комплексними експедиційними дослідженнями, збільшенням частки галузевих досліджень, як природничого (досліджено 6 комплексних наукових праць), так і соціально-економічного характеру (45 праць), особливу групу складають наукові джерела, створені у зв'язку із Великими розбудовами комунізму.

Останній підетап характеризується появою нового виду історичного джерела – електронного документу. До них належать використані сайти Дніпропетровської обласної ради, облдержадміністрації, державного статистичного комітету, міністерства на-звичайних ситуацій України, бібліотеки ім. Вернадського, Дніпропетровської обласної наукової та центральної міської бібліотек. Вони містять відомості про зміни в географічному середовищі за останні 16 років. Праці новітнього підетапу мають велике значення як джерела теоретико-методологічного досвіду дослідження, в якості джерел

Інформації про ВГО регіону були використані офіційні довідники та статистичні збірки – всього 20 праць.

Таким чином, можна зробити наступні **висновки** щодо достовірності та можливості використання праць зазначених періодів:

По-перше, літописи та запорізькі рукописи можуть лише засвідчувати фактичне існування тих чи інших географічних об'єктів на період складання відповідних творів. Літописи, що містять інформацію про північ сучасної Дніпропетровської області, також подаються у сучасній праці «Описи Лівобережної України кінця XVIII – початок XIX ст.». Завдяки цим джерелам можливе визначення приблизного віку окремих поселень на території області, а також етапів формування структури географічних знань про регіональний компонент ГО. При цьому як джерела історико-географічної інформації вони можуть бути використані лише частково через те, що охоплюють лише окремі ділянки сучасної території області (переважно північну частину та вздовж Дніпра), а також внаслідок того, що містять узагальнену інформацію;

По-друге, наукові праці XVIII ст. та іноземні описи внаслідок суб'єктивного сприйняття інформації, відсутності постійного населення краю, певного рівня розвитку наукових знань та технічного оснащення мандрівників відповідного періоду містять дуже стислі і не завжди достовірні відомості про територію сучасної Дніпропетровської області, тому можуть використовуватися за умови порівняння отриманих даних із сучасними історичними писемними та картографічними джерелами;

По-третє, проаналізовані географічні словники та лексикони, складені за відрізок часу майже у сторіччя (1773 – 1863 рр.), містять стислої інформації про найбільш відомі географічні об'єкти. Тому, хоча і рівень достовірності інформації є достатньо високим для творів того часу, обсяг необхідної інформації є досить малим. Зазначені твори мають спільні риси. По-перше, це виділення 13 порогів, до яких помилково відносилися великі забори, що свідчить про невизначеність поняття порога як літологічного об'єкта. По-друге, нечіткість у передачі географічних назв, що засвідчує відсутність достатньої кількості постійного населення на теренах сучасної Дніпропетровської області, яке на той час було єдиним джерелом отримання дослідниками топонімічної інформації. По-третє, повторювання помилок щодо певних географічних об'єктів, яке траплялося при невизначеності походження об'єкта: це стосується Новобогородицької фортеці на річці Самара; невідповідність відстаней, яка пояснюється недостатнім розвитком технічного оснащення;

По-четверте, використані офіційні документи першого етапу мають достатньо високий рівень достовірності, але малий обсяг історико-географічної інформації. Винятком є «Доношение» Данила Апостола – офіційний звіт керівництву, що містить великий обсяг інформації, яка є достовірною тільки певною мірою. Офіційні документи другого та третього етапів, зокрема офіційні звіти та статистичні довідники мають високий ступінь інформативності та містять різнопланову інформацію суспільно-економічного характеру;

По-п'яте, більша частина даних про географічні об'єкти, що розташовувалися на території сучасної Дніпропетровської області, була отримана з наукових праць істориків та географів другої половини XIX сторіччя. Більшість вчених-істориків не відокремлювала людський розвиток від території, на якій він відбувався. Тому їх праці містять багатопланову інформацію про географічні об'єкти, розташовані на досліджуваній території. Низка історичних праць присвячена історії колонізації степових районів України та історії козацтва, що обумовило наявність у цих працях інформації про розвиток землекористування та формування антропогенних ландшафтів. Географічні праці містять достовірну та достатню інформацію, та в більшості випадків узгод-

жуються одна з одною. Характер географічних описів цього часу передбачає застосування карт та планів відповідного періоду, а також сучасних картографічних творів.

Бібліографічні посилання

1. Исаченко А. Г. Развитие географических идей / А. Г. Исаченко. – М., 1971. – 400 с.
2. Жупанський Я. І. Історія розвитку географії в Україні / Я. І. Жупанський – Л., 1997. – 264 с.
3. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г. І. Денисик. – В., 1998. – 289 с.
4. Олійник Я. Б. Географічна наука в Україні: становлення і розвиток / Я. Б. Олійник, Н. Краснопольська. – К., 2007. – 148 с.
5. Зеленська Л. І. Методологічні проблеми розробки інформаційної системи «Розвиток географічних уявлень про територію регіону» (на прикладі Дніпропетровської області) / Л. І. Зеленська, О. В. Троценко // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: зб. наук. праць. – 2009. – 4 с.

Надійшла до редколегії 01.02.10

УДК 911.3

Г. О. Таран

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КЛАСИФІКАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОЇ СТАДІАЛЬНОСТІ ПРОЦЕСІВ ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Розглядаються поняття «джерела для історико-географічного дослідження», «категорії історико-географічних джерел», а також проблематика стадіальності заселенських процесів для території Південно-Східної України. Приведені класифікації інформаційних джерел, що подаються різними вченими. Запропонована власна комплексна класифікація джерел для дослідження історико-географічних етапів процесу заселення даного регіону України.

Ключові слова: джерельна база, джерелознавство, категорії інформаційних джерел, джерела для історико-географічного дослідження, різновиди історико-географічної інформації.

Рассматриваются понятия «источники для историко-географического исследования», «категории историко-географических источников», а также проблематика стадийности процессов заселения для территории Юго-Восточной Украины. Приведены классификации информационных источников, которые даны разными учеными. Предложена собственная комплексная классификация источников для исследования историко-географических этапов процесса заселения данного региона Украины.

Ключевые слова: источниковедческая база, источниковедение, категории информационных источников, источники для историко-географического исследования, разновидности историко-географической информации.

Concepts «sources for history-geographical research», «categories of history-geographical sources» and also problems of stages of colonization processes of South-East Ukraine are examined. Resulted classifications of informative sources which are given different scientists. On their basis our own complex classification of sources for research of history-geographical stage of processes of settling of the Ukrainian region is offered.

Keywords: source's base, source study, categories of information sources, sources for history-geographical research, varieties of history-geographical information.

Вступ. Важливим етапом будь-якого дослідження стає збір, аналіз та систематизація вихідних даних, тобто джерельної бази. Стосовно даного терміну на сь-

© Г. О. Таран, 2009